

ЭПІТЭТ ЯК МОЎНА-СТЫЛІСТЫЧНЫ СРОДАК У МОВЕ БЕЛАРУСКАЙ МАСТАЦКАЙ ПРОЗЫ

The epithets in the works by Ghyorny, Bykov, Shamyakin, Lynkov are researched in the Belarusian linguistics for the first time. The usage of the epithets is studied in close connection with the structural and genre peculiarities of the texts and their ideological turn.

Эпітэт, выражаны прыметнікам, самы распаўсюджаны ў мове беларускай мастацкай прозы. Гэта звязана з агульнымі ўласцівасцямі прыметніка як часціны мовы: па-першае, прыметнікі выражаюць самыя разнастайныя паводле сваёй эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі прыметы прадметаў і з’яў; па-другое, маюць шэраг вельмі блізкіх паводле значэння разрадаў і форм, выбар якіх часта залежыць ад сэнсавых і стылістычных асаблівасцей тэксту.

Адна з характэрных асаблівасцей эпітэтаў – іх шырокае ўжыванне ў мастацкім кантэксце. Яны могуць:

– уваходзіць у склад параўнальнага звароту: “Зямля, нібы вялізная касабокая талерка, усё хінулася кудысь і вагалася” (В. Быкаў). “Конь пяўся, выцягваўся, як мокрая п’яўка! (К. Чорны). “Мора, яно прываблівае – муштруе, і не адпускае, як капрызная каханка” (В. Быкаў);

– з’яўляцца мастацкім азначэннем да субстантыўнай або генітыўнай метафар: “Ля самага хлопцавага твару горяча тлелі два вялікія чорныя вугалі [вочы]” (В. Быкаў). “Васіль без уважы да кнігі, неяк устрывожана і пільна назіраў з-пад рабіны на палымяны разліў зары” (В. Быкаў). “З-за пагорка ад яе [вёскі] жвава стрыглі ў небе стромкія нажніцы святла з фараў” (В. Быкаў). “З падворка на яго ваўкавата пазіралі чацвёрэ дзецюкоў, сярод якіх асабліва вылучаўся адзін – здаравенны бугай у светлых картовых штанах і з блакітнаю павязкай на рукаве” (В. Быкаў). “Хлопец ачнуўся, калі на пагорак абалал дарогі выпаўз статак крыжастых страшыдлаў, загрузкатала ўсё наваколле” (В. Быкаў);

– ствараць двайную вобразнасць за кошт эпітэтацыі параўнальных зваротаў: “Цёплы паўднёвы ветрык нясе з сабою невыразныя шолахі, таемныя, нібы чалавечыя ўздыхі, рэшткі далёкага гулу” (В. Быкаў). “Вялізнае, як прысуд, пытанне паўстала перад ім: хто едзе ў фурманцы?” (В. Быкаў). “Шурпаты і калючы, як вожык, – так гаварыла пра яго [Саколіча] чыгуначнае начальства” (М. Лынькоў). “Іван Васільевіч спадзяваўся, што Крым стрэне яго сонцам, якое будзе іскрыцца на блакітнай, як неба, марской роўнядзі, сляпіць вочы” (І. Шамякін);

– садзейнічаць стварэнню канвергенцый стылістычных прыёмаў, элементы якіх, выконваючы сігніфікацыйныя функцыі, цэласна характарызуюць прадмет: “Ён сарваў яшчэ маленькую сінюю, як адцвіўшы васілёк, сціплую кветачку” (В. Быкаў), “Пакуль што з гэтай вадзяной гары коцяцца сюды, на бераг, валы лёгкай, белай, як крылы гіганцкіх чаек, пены” (І. Шамякін). “Сухі і доўгі, як рэдзька, твар [інспектара] пыхаў такой грэблівасцю, надзіманай непавагай, што Кох аж разгубіўся і пачырванеў да самых вушэй” (М. Лынькоў). “І было весела, нават стары Іцаль не вытрымаў, ціхутка засвістаў ці то песні, ці то што іншае, узняўся з зэдліка і пачаў ціхія, супакойныя, як цёплыя летнія хвалі рачныя, скокі” (М. Лынькоў).

Прыметнік-эпітэт можа знаходзіцца адносна паяснёнага слова ў прэпазіцыі, постпазіцыі, у прэпазіцыі і постпазіцыі адначасова.

У сказах з прамым парадкам слоў прыметнік-эпітэт ставіцца перад назоўнікам, да якога дапасуецца. У такім выпадку эпітэт абазначае прымету прадмета без яе актуалізацыі: “Халодная разважлівая злосць апанавала Кірылу” (І. Шамякін). “Ад жахлівае распачы птушкі неадольнай самотай захлынула хлапечы сэрца” (В. Быкаў). “Усю ноч не змаўкала шалёная завіруха” (М. Лынькоў). “Ніхто не заўважаў залатое восені, здаровага подыху блізкай зімы” (К. Чорны).

Дыстантнае размяшчэнне прэпазіцыйнага эпітэта-азначэння з’яўляецца тыповым прыёмам стылізацыі пад гутарковую мову. У прэпазіцыі дыстантны эпітэт-прыметнік ужываецца тады, калі ён нясе дадатковую сэнсавую нагрузку. У гэтых выпадках дзейнічае асноўны прынцып пабудовы выказвання ў гутарковай мове, калі “найбольш важны ў камунікатыўным плане член імкнецца заняць пачатковае становішча ў фразе” [2. с. 216]: “Барвовыя, – відаць, вечарэла – нізка плылі па ім [небе] зімовыя хмары” (М. Лынькоў). “Завывала ў топцы полымя, жоўтыя,

чырвоныя зваліся вогненныя языкі” (М. Лынькоў). “Панурья, злыя хадзілі мужчыны, аб чымсьці перашэптваліся, спрачаліся, дамаўляліся” (М. Лынькоў).

У першым сказе М. Лынькоў да назоўніка *хмары* дапасуе прэпазіцыйны дыстантны эпітэт *барвовыя* (замест традыцыйных эпітэтаў *змрочныя, шэрыя, цёмныя, грувасткія* і г.д.). Барвовымі здаваліся хмары Майцы Светлік (раман “Векапомныя дні”), калі паліцаі, нечакана перапыніўшы яе светлыя ўспаміны аб шчаслівых гадах маленства, аб школьных святах, сябрах, пачалі свой крывава жудасны допыт. У другім прыкладзе прэпазіцыйныя дыстантныя эпітэты *жоўтыя, чырвоныя* выклікаюць іншыя асацыяцыі: Ірына, галоўная гераіня аднайменнага апавядання М. Лынькова, успамінае, што такія ж прыгожыя, як і гэтыя вогненныя языкі полымя, былі валасы ў яе адзінага маленькага сына, загінуўшага ў час вайны. У апошнім прыкладзе прэпазіцыйныя дыстантныя эпітэты *панурья, злыя* разам з іншымі мастацкімі азначэннямі (шэрае *панурае* жыццё, *злавесныя* водсветы пажараў, *дзікая* расправа над старымі, *дарэмная* людская кроў, *п’яная разбэшчаная* рука фашыста і інш.) ствараюць малюнак, кантрастны шчасліваму даваеннаму жыццю.

Калі ж прыметнікі-эпітэты знаходзяцца ў постпазіцыі адносна паяснёнага слова, то звычайна аказваюцца настолькі актуалізаванымі, што вылучаюцца асаблівай інтанацыяй, а на пісьме адасабляюцца: “Ужо сінелі далі над паплавамі, узнімаўся і плыў адтуль вецер – *шырокі, мяккі*” (К. Чорны). Пацягнуліся дні за днямі, *шэрыя, нудныя*” (М. Лынькоў). “Панавала цішыня позняя вечара, *глухая, асенняя*” (І. Шамякін).

Постпазіцыйныя эпітэты, калі выконваюць у сказе сінтаксічную ролю іменнага выказніка, перадаюць асноўную прэдыкацыю прадмета. Эпітэт-прэдыкат робіць прымету актуальнай, бо яна ўскладняецца часавымі адценнямі. Такі эпітэт ужываецца там, дзе ідзе гутарка аб праяўленні, станаўленні або знікненні прыметы: “Дарога *глухая, лясістая, палявая, узгоркаватая і лагчыністая*” (К. Чорны). “І сонца.<...>. ўсё жыццё такое ж *цёплае і шурпатае*, як *шырокая бацькава далонь*” (М. Лынькоў). Ішлі – і ішоў рогат па вуліцы, галасы *шырокія, разліваныя, загагаістыя*” (М. Лынькоў). “Шчасце – яно, брат, *цёмнае, паўзучае*” (М. Лынькоў). “Людзі – добрыя, але языкі ў іх *вострыя, някучыя*” (І. Шамякін).

Постпазіцыйныя эпітэты, у якіх факультатыўная функцыя выніку дзеяння генералізуецца, вельмі падобныя на далучальныя канструкцыі. Пунктуацыйна на пісьме гэта адлюстроўваецца двукроп’ем або працяжкай: “Хацелася растварыцца, знікнуць у яе трапяткіх абдымках, сплыць ў вечнасць, з патокам, уабраць з зямлі ўсю яе моц і самому стаць зямною магутнасцю – *шчодрай, ціхай і пяшчотнай*” (В. Быкаў). “Клімчанка асатанела глядзёў яму ў вочы – *шэрыя, халодныя і суровыя*” (В. Быкаў). “Яна [Агата] устала. Стала на паўзмрочнай вуліцы – *прыгожая, здаровая, моцная*” (К. Чорны). “І ў працы, і ў адпачыне адна і тая ж Рыбка: *жывая, вясёлая*” (М. Лынькоў).

Беларускія пісьменнікі звычайна выкарыстоўваюць постпазіцыйныя эпітэты ў эмацыянальна насычаных эпізодах, калі пры дапамозе пазіцыі прыметніка ў кантэксце адбываецца гемінацыя імпліцытнага значэння: “Перакатвалася цераз поле “ўра” – *бурлівае, шматгалосае, маладое*” (М. Лынькоў). Яна ашчаперыла яго рукою і гарача-горача зашаптала ў вуха поўныя пяшчоты словы – *незнаёмыя, чужыя і дужа дарагія*” (В. Быкаў). “І калі глянуў, аж падскочыў – уліплі папругі ў плечы; і сэрца акнулася ў цеплыню – *гарачую, бурліваю*” (М. Лынькоў).

Каб павысіць экспрэсіўнасць аўтарскага апавядання, пісьменнікі часта выкарыстоўваюць постпазіцыйныя эпітэты, якія ўступаюць паміж сабой у антанімічныя адносіны: “І ў яго раптам выразна бліснула думка-надзея – *вялізная, дужа шчаслівая і страшная*” (В. Быкаў). “Так доўга цягнулася... шаленства, *радаснае і пакутнае*” (К. Чорны). “А ён [Антанюк] верыць другім – людзям вось у гэтых вёсках, агні якіх, *вясёлыя і журботныя, аднолькава цёплыя, праводзяць рухомыя, але халодныя агні цягніка*” (І. Шамякін). “Не смеў азірнуцца назад: як яна там, *сонечная, блізкая, далёкая*” (М. Лынькоў).

Часта постпазіцыйныя эпітэты-прыметнікі ўжываюцца з дзеяслоўнай звязкай, якая ўваходзіць у склад састаўнога іменнага выказніка і выражае яго граматычнае значэнне, паказваючы на лад час, асобу, лік: “Уся груша пад сонцам была *радаснай і святочнай*” (М. Лынькоў). “Ён, аднак, нават не зірнуў у яе бок, твар яго быў *гняўлівы і цвёрды*” (В. Быкаў). “Всялосць была *нуднаю і нудота вясёлаю*” (К. Чорны). “Восень была *дажджлівая, сумная, як і жыццё*” (І. Шамякін). У склад такіх постпазіцыйных эпітэтаў могуць уключацца ў якасці характарызацыйнага элемента: 1) прыслоўе: “Хацеў падумаць з гумарам, але абагульненне было *занадта сур’ёзнае*, каб з яго смяцца” (І. Шамякін). “Чалавек энергічны, Іван Васільевіч увесь той дзень быў *асабліва актыўны, дзейны, вясёлы*” (І. Шамякін). Ветлівы заўсёды дырэктар быў

чамусьці *задужа сур'езны*" (М. Лынькоў); 2) або разгалінаваны ланцужок эпітэтаў: "Змрок быў белаваты, сухі, асенні2 (К. Чорны). "Цяпер ён [снег] быў заўсёды то *ружовы, то блакітны, то сіні, то нават жоўты*" (І. Шамякін). "Шчарбак быў *маўклівы, стрыманы, трошкі занадта ўпарты, але справядлівы*" (В. Быкаў). Метафарызацыя эпітэтаў дадзенай мадэлі грунтуецца на аказіянальнасці ўжывання і моцнай залежнасці іх ад кантэксту.

Такім чынам, постпазіцыйнае ўжыванне эпітэтаў-прыметнікаў узмацняе іх сэнс, бо, як сцвярджаў Д.Э. Разенталь, "...усялякая перастаноўка [слоў у сказе. – У.Д.] звязана з бодышым ці меншым змяненнем значэння або стылістычных адценняў" [3, с. 197]. Аднак злоўжыванне гэтым прыёмам прыводзіць да аднастайнасці стылю, манернасці. Вось што, напрыклад, пісаў Я. Колас пра раман М. Лынькова "На чырвоных лядах": "Стыль <...>. пераважна аднастайны, своеасаблівы. У ім адчуваецца пывучасць, але яна часта пераходзіць у цягучы лад і томіць сваёй аднастайнасцю. Сказы пабудаваны такім парадкам, што прыметнікі стаяць пасля назоўнікаў" [1, с. 82-83].

Выкарыстанне постпазіцыйных эпітэтаў-прыметнікаў залежыць і ад індывідуальнага стылю пісьменніка. Калі М. Лынькоў актыўна ўключае іх як у аўтарскай, так і ў мове герояў, то К. Чорны карыстаецца імі пераважна ў няўласна-простай мове. В. Быкаў і І. Шамякін уключаюць постпазіцыйныя эпітэты звычайна ў аўтарскае апавяданне. Гэта яшчэ раз паказвае, што нават парадак слоў у сказе выступае ў мастацкім стылі як індывідуальная аўтарская асаблівасць.

Радзей у мастацкіх творах ужываюцца прэ- і постпазіцыйныя эпітэты-прыметнікі: "Ішоў неўзаметку час, і рос *бялявы, ціхманы хлопчык – ласкавы, велікалобы, жвавы*" (В. Быкаў). "*Малыя зусім дзедзі, пузатыя, віхрастыя, недагледжаныя*" (К. Чорны). "Імжэў *асенне-зімовы халодны дождж, дробны, няроўны*" (І. Шамякін). Постпазіцыйныя эпітэты дапаўняюць тую характарыстыку прадмета (з'явы, апрадмечанага дзеяння і інш.), што выражаецца прэпазіцыйнымі эпітэтамі.

Прыметнік-эпітэт можа субстантывавацца. Такія тропы заўсёды аказіянальныя: "Потым наляцелі шэрай хмарай гэтыя – *ненавісныя, бялітасныя, чужыя*" (М. Лынькоў). "Сярод гэтай першабытнай стыхіі ў адным кроку ад смерці нарадзілася *нязведанае, таямнічае і ўладарнае, яно жыло, прагла, палохала і клікала*" (В. Быкаў). "Вось бы нам быць такімі, здаецца, зямлю б зварухнулі і адным заходам скінулі б з яе *варожасць, злое, паганае*" (М. Лынькоў).

Няпэўнасць, няяснасць апрадмечанай прыметы выражаюць субстантываваная прыметнікі-эпітэты ў спалучэнні з займеннікам "нешта": "Усё: і хмурае неба, і мёрзлая чорная зямля – было ахопена нечым сумным, *халодным і грозным*" (К. Чорны). "Ён і сам задыхнуўся, але не ад ветру – ад *нечага незнаёмага, ўладарна-лагоднага, вялікага і на дзіва бездапаможнага адначасова, што захліснула яго*" (В. Быкаў). "Саколіч адчуў, як пацяплела на сэрцы, як *нешта светлае, вясновае абудзіла думкі*" (М. Лынькоў).

Часта, каб узмацніць мастацкае ўражанне, пісьменнікі выкарыстоўваюць прыём градацыі: да аднаго назоўніка далучаюцца некалькі эпітэтаў: "Так, каля пшаніцы пахне пшаніцай – *мяккі, тонкі, проста такі булачны водар*" (І. Шамякін). "Ён паказаў свае *шырокія, маршчыністыя і шурпатыя далоні*" (І. Шамякін). Пры градацыі могуць быць выкарыстаны сінанімічныя эпітэты або розныя паводле значэння, але звязаныя паміж сабой адной агульнай прыметай, што дазваляе лічыць іх кантэкстуальнымі сінонімамі. Стылістычны эффект у такіх выпадках дасягаецца ў выніку ўзаемадзеяння ўсіх эпітэтаў: кожны наступны канкрэтызуе, удакладняе папярэдні і надае дадатковае адценне паняццю, што характарызуецца: "Я думаю здурнею ад болю і *бездапаможнае, бяссільнае* ярасці, што туманіла маю свядомасць" (В. Быкаў). "І было шумна, бо не магло ўжо маўчаць людзі з *прабужанымі думкамі, з цвёрдаю, непарушымую* вераю ў надыходзячую лёгкасць далейшага жыцця" (К. Чорны). "І ён раскажаў яшчэ *гаспадыні аб смерці чырвонаармейца, аб нечуваных, лютых здзеках над ім, аб чалавеку, учыніўшых гэтыя здзекі*" (М. Лынькоў).

Адна з функцыянальна-семантычных асаблівасцей – парнае ўжыванне прэпазіцыйных эпітэтаў. У большасці выпадкаў адзін эпітэт-прыметнік мае канкрэтнае прадметнае значэнне, а другі з'яўляецца эпітэтам-уваасабленнем, што стварае пэўнае эмацыянальнае ўяўленне і надае большую выразнасць: "Стары зморшчыўся так, быццам бы хацеў *пырснуць вясёлым і гучным* смехам, ды стрымліваў сябе. Гутарку перарваў *рэзкі, трывожны* тэлефонны званок" (І. Шамякін). "Затым падняў на ашалелага і відавочна збянтэжанага флюгпункта *цяжкі, пагрозлівы* позірк" (В. Быкаў).

Спіс выкарыстаных крыніц

1. *Колас, Я.* Крытычныя і публіцыстычныя артыкулы / Я. Колас. – Мінск : Дзярж. выд-ва БССР, 1957. – 587 с.
2. *Лаптева, О.А.* Русский разговорный синтаксис / О.А. Лаптева. – М. : Наука, 1976. – 216 с.
3. *Розенталь, Д.Э.* Практическая грамматика русского языка / Д.Э. Розенталь. – М. : Высш. шк., 1965. – 352 с.